

Carolina Popușoi

ELEMENTE CU CONOTAȚIE VALORICĂ ÎN STRUCTURA UNITĂȚILOR FRAZEOLOGICE ROMÂNEȘTI

În frazeologia românească, se întâlnesc o seamă de structuri organizate cu lexeme necantitative care exprimă însă anumite conotații valorice, aidoma unităților monetare și a celor de măsură. Astfel, în unele contexte, ideea de „valoare”/ de „cantitate” poate fi redată și de substantive care denumesc obiecte mici sau mari, ușoare sau grele, ieftine sau scumpe, fără de însemnătate sau importante etc.

De regulă, la baza creării expresiilor din această categorie, se află procedeul metaforei și al asocierii obiectelor, în ceea ce privește forma, greutatea, valoarea, utilitatea lor. Spre exemplu, în expresia *a nu avea (nici) o boabă (chioară)*¹, lexemul *boabă* (care are sensul „element component al unor fructe dispuse în ciorchine”, dar și „sămânță de cereale sau de legume”) trimite la un obiect foarte mic. Exprimând o cantitate infimă, substantivul în discuție conferă acestei îmbinări frazeologice sensul „a nu avea nimic, în special, a nu avea bani; a fi sărac”. La rândul său, și adjectivul *chioară* din îmbinarea *o boabă chioară* (adică „o boabă seacă/ fadă”) accentuează ideea de „lipsă”, de „sărăcie”.

Conceptul de „puțin”, extins până la „nulitate”, apare plastic redat și în expresiile *a nu zice (nici) (o) boabă* (sau <*nici*> *două boabe* <*legănate*>) = „a nu zice nimic” și *a nu auzi (nici) o boabă (frântă)* = „a nu auzi nimic”. După cum observăm, în aceste frazeologisme, încărcătura semantică este conferită, de asemenea, de lexemul *boabă*. Alături de adverbul *nici*, care reprezintă „diminuarea cantității (deja neînsemnate)”², substantivul *boabă* este perceput ca etalon al cantităților neînsemnate. În plan figurat, credem că, în aceste îmbinări frazeologice, elementul lexical *boabă* face trimitere la literele/ sunetele din care se compune cuvântul, aidoma constituirii spicului sau a ciorchinelui din boabe. Astfel, expresia *a nu zice (nici) (o) boabă* echivalează cu *a nu zice un sunet* (p. ext. *a nu zice un cuvânt*), iar *a nu auzi (nici) o boabă (frântă)*, cu *a nu auzi un sunet* (p. ext. *a nu auzi un cuvânt*). Utilizarea adjectivelor *legănate* și *frântă* relevă că aceste litere/ sunete prezintă caracter problematic, intensificând, astfel, ideea de „nimic”.

De asemenea, în unitățile frazeologice *a nu ști* (sau *a nu pricepe*) (*nici*) (*o*) *boabă* = „a nu ști (sau a nu pricepe) nimic”, purtătorul de sens este lexemul cu conotație valorică *boabă*. Așa cum boabele formează spicul sau ciorchinele, tot așa substantivul *boabă* reprezintă și aici, metaforic, literele/ sunetele din care se

¹ Unitățile frazeologice analizate aici sunt excerptate din DEX (2009) și din DLR (2010).

² Vezi: Dumistrăcel (2001), p. 47.

constituie cuvântul. Așadar, *a nu ști* (sau *a nu pricepe*) (*nici*) (*o*) *boabă* înseamnă „a nu ști (sau a nu pricepe) (*nici*) o literă/ un sunet” (p. ext. „a nu ști <sau a nu pricepe> <*nici*> un cuvânt”; p. gen. „a nu ști <sau a nu pricepe> nimic”). În lucrările de specialitate³, se consideră că originea acestor frazeologisme ar putea fi legată și de practica ghicitoarelor de a da în boabe. Din cauză că, uneori, ghicitoarele nu reușesc să descifreze mesajul care reiese dintr-o anumită poziționare a boabelor, creează impresia că nu știu/ nu pricep să „citească boabele”. Această nepricepere, se pare, s-a răsfrânt și asupra cunoașterii în genere.

Argumentul de mai sus este concludent și în cazul expresiei *a nu ști* (*nici*) (*o*) *boabă de carte* = „a fi analfabet”. Astfel, cel care nu știe să descifreze „«semnele scrierii» nu le poate atribui un sens, tot așa cum ... într-o combinație neobișnuită o «bogăreasă» nu pricepe «mesajul» ascuns al unei anumite boabe”⁴. Ca și în structurile frazeologice anterioare, substantivul cu conotație valorică *boabă* poate însă face trimitere și la sensul „element component al unor fructe sau al unor cereale (dispuse în ciorchine ori în spic)”, *boabele* fiind, prin urmare, „metafore pentru litere din care se constituie cuvântul”⁵.

Aspectul cantitativ este reflectat și în îmbinările frazeologice *a nu ști* (sau *a nu pricepe*) (*nici*) (*o*) *boacă* = „a nu ști (sau a nu pricepe) nimic”. În lucrările etimologice⁶, lexemul *boacă* („un soi de nap”) este consemnat cu origine nesigură, venind, probabil, din *boabă* (influențat de *boc*²). Această abordare justifică apariția lui *boacă* în același context ca și substantivul *boabă* (cf.: *a nu ști o boabă* = „a nu ști nimic”).

Conotație valorică pot exprima și alte lexeme care reprezintă părți dintr-un întreg. Spre exemplu, în frazeologismele *a nu ști* (sau *a nu pricepe*) (*nici*) (*o*) *buche* (ori <*nici*> <*o*> *cirtă* sau <*nici*> <*o*> *iotă*) = „a nu ști (sau a nu pricepe) nimic”, lexemele substantivale sunt elemente constitutive ale alfabetului chirilic (vz. *buche*, *cirtă*⁷) și ale celui grecesc (vz. *iotă*). Este ușor de dedus că apariția expresiilor în discuție a fost determinată de necunoașterea acestor alfabete. Așadar, nestăpânirea semnelor grafice din anumite scrieri s-a extins metaforic asupra imposibilității deținerii cunoștințelor în general.

De necunoașterea literelor (adică a elementelor dintr-un întreg), sunt legate și expresiile *a nu ști* (sau *a nu pricepe*) (*nici*) (*o*) *botă* (ori <*nici*> *bechi*) = „a nu ști (sau a nu pricepe) nimic”. Conform lucrărilor de specialitate, substantivele *botă* și *bechi* au sensul „literă”⁸, fapt care le și poziționează în clasa elementelor cu conotație cantitativă. În plan metaforic, ca și mai sus, de la ignoranța părții, prin generalizare, s-a ajuns la ignoranța totală.

³ Vezi: Dumistrăcel (2001), p. 47.

⁴ Vezi: Dumistrăcel (2001), p. 48.

⁵ Vezi: Dumistrăcel (2001), p. 48.

⁶ Vezi: DELR (2011).

⁷ Vezi: DLR (2010), unde lexemul *cirtă* este înregistrat ca împrumut cult din paleoslavă, care avea sensul „accent sau semn deasupra unui cuvânt”.

⁸ Pentru etimonul și sensul lexemelor *botă* și *bechi*, vezi: Bogrea (1923), p. 728; DELR (2011).

Unele elemente lexicale din categoria examinată aici pot trimite și la ideea de „valoare a cuiva”. Astfel, îmbinarea *ceapă degerată* din unitatea frazeologică *a (nu) face (nici) cât o ceapă degerată* exprimă „degradarea”, „nonvaloarea” cuiva. *Ceapa*, fiind (alături de brânză) un aliment de bază al strămoșilor noștri, a servit ca element de referință în catalogarea ființelor umane. Aspectul depreciativ al acestei expresii este însă redat de adjectivul *degerată*. În filosofia indiană, *ceapa* reprezintă un „simbol al structurii personalității”⁹. Nu știm dacă poporul nostru a cunoscut în evoluția sa spirituală acest concept. Cert este însă că, atunci când un lucru își pierde structura (prin *degerare*), el nu mai prezintă nicio valoare.

În acest tipar sintactico-semantic, se înscrie și frazeologismul *a nu face (nici) (cât) o lulea de băgău* = „a nu avea nicio valoare”. Aici, conotația valorică este exprimată de îmbinarea *lulea de băgău*, unde substantivul *lulea* are sensul „cantitate de tutun care încapă într-o pipă”, iar *băgău* constituie „reziduu de nicotină de pe fundul unei pipe”. Așadar, ce poate fi mai lipsit de însemnătate decât (nici măcar) o pipă încărcată cu un reziduu?

O structură sintactico-semantică identică găsim și în expresia *a nu face (nici) (cât) un baraboi* = „a nu avea nicio valoare”. *Baraboiul* reprezintă „bulbul unor plante comestibile”, care, în general, este mic ca mărime. Prin urmare, dacă cineva nu valorează nici cât un *bulb*, adică nici cât un obiect foarte mic, atunci importanța/însemnătatea lui este insignifiantă.

Este evident că asemenea unități frazeologice cu comparații defavorabile au fost plătuite spre a avea impact moralizator asupra ființelor umane. Totuși trebuie să recunoaștem că aceste evaluări depreciative sunt făcute cu o subtilitate caracteristică doar înțelepciunii populare.

Din categoria elementelor cu conotație valorică este și lexemul *pai*, care apare în frazeologismele *a nu lua (sau a nu ridica) un pai (de jos)* = „a nu face (absolut) nimic” și *a nu lua (sau a nu aduce) un pai* = „a nu lua (sau a nu aduce) (absolut) nimic”. Substantivul *pai*, care semnifică „un tip de tulpină simplă, lipsită de măduvă, caracteristică pentru plantele din familia gramineelor”, echivalează aici cu o unitate de măsură a cantității de valoare foarte mică (cf. *a nu lua un gram*).

Ideea de „nimic” apare și în expresiile *a nu face (sau a nu lua, a nu aduce) (nici) un capăt (ori <nici> un fir) de ață* = „a nu face (sau a nu lua, a nu aduce) (absolut) nimic”. Sensurile în discuție sunt conferite de substantivele cu conotație cantitativă *capăt* și *fir*, care sunt determinate de lexemul *ață* (acesta, la rândul său, făcând parte din categoria elementelor cu conotație valorică). Chiar și separat, substantivele *capăt*, *fir* și *ață* redau ideea de „foarte puțin”, iar, în structuri cu negație, ajung să exprime sensul „nimic”.

Lexemele *cap(ăt)* și *ață*, cu conotație cantitativă, figurează și în îmbinările frazeologice *a spune (sau a aduce, a lua) (ceva) până-ntr-un (ori până la un) cap(ăt) de ață* = „a spune (sau a aduce, a lua) absolut tot”. După cum observăm, în

⁹ Vezi: Evseev (2007), p. 113.

aceste expresii, îmbinarea *cap(ât) de ață* se comportă atât aiudoma unităților mici de măsură a greutateii (cf. *a aduce, a lua până la ultimul gram*), cât și a unităților monetare cu valoare mică (cf. *a aduce, a lua până la ultimul ban/ până la ultima para*).

Elemente cu conotație valorică găsim și în expresia *a nu face nicio brânză* = a) „a nu face, a nu isprăvi nimic”; b) „a nu fi de niciun folos”. *Brânza*, pentru obținerea căreia omul „trebuia să lucreze bine tot anul”¹⁰, era un aliment de bază pentru strămoșii noștri. De aceea, acest produs a ajuns să simbolizeze „un lucru de valoare, etalon”¹¹. În construcții negative, această semnificație se deplasează însă în extrema cealaltă.

În tiparul semantic-structural de mai sus, se înscrie și frazeologismul *a nu fi de nicio zeamă* = „a nu fi bun de nimic”. „Lipsa valorii” este redată de folosirea negației în relație cu elemente de o anumită însemnătate. *Zeama* reprezintă „partea lichidă a unor preparate culinare” (iar, în unele zone, prin acest lexem, se denumește *ciorba*). Pentru marea majoritate a strămoșilor, *zeama (ciorba)* constituia hrana cea de toate zilele. Prin urmare, și aici, valoarea alimentului s-a transpus metaforic asupra valorii ființei umane.

Lexemul *brânză*, ca element cu conotație valorică, are semnificație depreciativă și în expresiile *(ce) mare brânză!* = „lucru neimportant!”, *o brânză!* = „nimic!”, *e tot o brânză!* = „e același lucru (depreciativ)!”. În aceste îmbinări frazeologice, conotația „lucru de valoare”, exprimată de substantivul *brânză*, este distorsionată de intonație.

Tiparul sintactico-semantic din ultima structură se regăsește și în unitatea frazeologică *e tot un drac!* = „e același lucru (depreciativ)!”. În această expresie, lexemul *drac*, prin esența sa, face parte din categoria elementelor cu conotație valorică negativă.

Este bine știut că, în creația populară, natura constituie o sursă semnificativă de inspirație. După cum am văzut, lexemele care denumesc plante sau părți ale lor (cf. *boabă, boacă, ceapă, baraboi, pai*) exprimă adesea vădite conotații valorice. În aria semantică în discuție, se încadrează și lexemul *dovleac* din expresia *a avea un cap cât un dovleac* = „a avea un cap foarte mare”. Substantivul *dovleac*, care reprezintă „un fruct mare (de forma unei sfere sau a unui oval)”, comportă aceeași valoare ca și unitățile mari de măsură a capacității (cf. *a avea un cap cât o baniță*).

În clasa frazeologismelor care conțin elemente cu conotație valorică, includem și expresiile *nici cât o ciupitură de purice* (sau *nici cât un vârful de ac* ori *nici cât o gămălie <de ac/ de chibrit>*) = „deloc”; *a nu avea nici (măcar) un băț de chibrit* (sau *praful de pe tobă*) = „a nu avea nimic, în special, a nu avea avere; a fi sărac”; *a nu fi* (sau *a nu rămâne*) *loc nici (măcar) să pui un ac* = „a nu fi (sau a nu

¹⁰ Vezi: Colțun (1995), p. 59.

¹¹ Vezi: Dumistrăcel (1980), p. 193.

rămâne) nici un pic de loc”. După cum vedem, îmbinările *ciupitură de purice*, *vârf de ac*, *gămălie de ac/ de chibrit*, *băț de chibrit*, *praful de pe tobă*, dar și lexemul *ac* trimit la o cantitate insignifiantă, aidoma unităților mici de măsură sau a monedelor cu valoare mică.

Lexemul *purice* (cu conotație valorică) a intrat și în expresiile *a avea* (sau *a i se face*) *inima cât un purice* = „a fi foarte speriat; a simți o mare frică”. Deși acest substantiv denumește o insectă foarte mică, în corelație comparativă cu substantivul *inimă* (și cu referire la sentimente), el exprimă o valoare opusă.

În calitate de element cu conotație valorică, apare și lexemul *dop* din frazeologismele *un dop de om* (sau *de femeie*), „se spune despre un bărbat (sau despre o femeie) mic(ă) și îndesat(ă)”; *a fi* (ori *a se face*) *(mare) ca* (sau *cât*) *un dop* = „a fi (sau a se face) mic și îndesat”. Substantivul *dop* (care reprezintă „o bucată mică de plută, de cauciuc, de sticlă etc. cu care se astupă deschizătura unei sticle”) echivalează aici cu unitățile de măsură a obiectelor tridimensionale, redând însușiri fizice ale ființei umane.

Tiparul cu comparativ, analizat anterior, se regăsește și în îmbinările frazeologice *a fi* (*ușor*) *ca un pai* (sau *ca o pană*) = „a fi foarte ușor”, unde, drept elemente cu conotație valorică, figurează substantivele *pai* și *pană*. Sub aspect cantitativ, aceste lexeme se comportă ca unitățile de măsură a greutateii cu valoare mică.

Structuri asemănătoare cu cele de mai sus găsim și în expresiile *a fi cât un mal* (sau *cât un munte*) = (despre ființe) „a fi mare, mătăhălos”; *un mal* (sau *un munte/ o căpiță/ o namilă*) *de om* (ori *de femeie*), „se spune despre un bărbat (sau despre o femeie) foarte mare”. În aceste unități frazeologice, elementele cu conotație valorică *mal* („ridicătură de pământ mai puțin înaltă decât dealul”), *munte* („ridicătură mai înaltă de 800 de metri a scoarței pământului, de obicei stâncoasă”), *căpiță* („grămadă conică de fân sau de plante de nutreț”) și *namilă* („ființă fantastică de mărime enormă”), prin formele sale, trimit la dimensiuni mari ale corpului omenesc, echivalând cu unitățile de măsură a obiectelor cu volum.

Conotație valorică exprimă și substantivul *șură* din frazeologismele *a căsca o gură cât o șură* = „a deschide larg gura” și *a avea o gură cât o șură* = „a avea gură mare”. *Șura* este o „construcție încăpătoare dintr-o gospodărie rurală, în care se adăpostesc vitele, se păstrează uneltele agricole, se depozitează nutrețul etc.”. Dimensiunile acestei încăperi face ca lexemul *șură* să comporte în aceste expresii conotație valorică mare, aidoma unităților de măsură a capacității de mărime mare.

Ideea de „cantitate” este redată și de unele părți ale corpului omenesc, acestea funcționând întocmai ca unitățile de măsură. Spre exemplu, lexemul *măsea* („mic organ osos”), prin mărimea sa, poate exprima sensul „puțin”. Acest aspect este sugestiv reflectat în expresiile *a nu avea ce pune (nici) pe o măsea* (sau *a pune abia pe o măsea* ori *a <nu> avea <nici> cât să pui pe o măsea*) = „a avea foarte puțin de mâncare; a suferi de foame”. Prin urmare, substantivul *măsea*, ca element cu conotație valorică, se comportă aici ca o unitate mică de măsură a capacității.

Conotație cantitativă are și substantivul *deget* din unitatea frazeologică *a nu mișca (nici) (măcar) un deget* = „a rămâne pasiv când trebuie să rezolvi o problemă sau să acorzi cuiva un ajutor; a nu face nimic pentru a schimba lucrurile (în bine)”. În acest context, lexemul *deget*, ca parte componentă a corpului uman, echivalează cu o unitate mică de măsură (cf. *a nu mișca un gram*).

Ideea de „valoare”/ de „cantitate” poate fi exprimată și prin intermediul unor elemente eterogene. Spre exemplu, în frazeologismul *trei lulele, trei surcele* = „foarte puțin; ieftin”, sensurile în discuție sunt redată de lexemele *lulele* și *surcele* care, din punct de vedere valoric, nu au o mare importanță. Alăturarea plastică a acestor substantive (prin enumerarea rimată) are rolul de a accentua și mai mult acest aspect. De asemenea, utilizarea numeralului *trei*, care are o valoare mică, contribuie la configurarea sensurilor din această expresie.

Unitățile frazeologice analizate în acest articol reliefează mulțimea și diversitatea tiparelor construite cu elemente care comportă conotație valorică. Examinată izolat, astfel de lexeme (vz. *boabă, buche, pai, brânză, fir* etc.) se prezintă ca elemente necantitative. În anumite contexte însă, datorită faptului că denumesc obiecte mici sau mari, ușoare sau grele, ieftine sau scumpe, fără de însemnătate sau importante, acestea exprimă vădite conotații valorice.

Elementele cu conotație cantitativă contribuie la crearea unor îmbinări frazeologice de o mare profunzime și afectivitate. Sensul acestor expresii se dezvăluie din metaforă și din contiguitate, în ceea ce privește forma, greutatea, valoarea și utilitatea obiectelor.

Alături de numeral, lexemele cu conotație valorică reprezintă elemente-cheie în structura expresiilor românești cu sens cantitativ. Subliniem că, atunci când îmbinările frazeologice se construiesc cu elemente cu conotație cantitativă și cu lexemele *un/ o*, acestea din urmă figurează ca numerale cardinale. În asemenea structuri, substantivele cu conotație valorică sunt componentele care conferă lui *un/ o* statut de numeral¹².

Unitățile frazeologice în discuție se structurează adesea cu negația *nu*, care are un rol clar în redarea valorilor semantice negative. O apariție frecventă în componența a astfel de îmbinări frazeologice este și adverbul restrictiv *nici*, având funcția de a accentua semnificațiile exprimate (prin dublarea negației).

De cele mai multe ori, semantica expresiilor cu elemente cu conotație cantitativă se axează pe „depreciere” și pe „nimicnicie”. Inferioritatea lucrurilor și a oamenilor, valoarea lor insignifiantă sunt, se pare, aspecte care s-au aflat în atenția strămoșilor noștri. Probabil că ipostazele care deranjează captează mai des interesul vorbitorului. Așa se explică de ce foarte multe expresii gravitează în jurul noțiunilor în discuție. Acest fapt dovedește că frazeologismele pot fi considerate ca surse importante și în studierea psihologiei unei națiuni.

¹² Vezi: Popușoi (2012).

BIBLIOGRAFIE

- Bogrea (1923) = V. Bogrea, *Etimologii*, în DR, III, 1923, (p. 724–728).
- Colțun (1995) = Gh. Colțun, *Etimologii frazeologice (Curs special)*, Chișinău, Editura Universității de Stat din Moldova, 1995.
- DELR (2011) = *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. I, A–B, București, Editura Academiei Române, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, 2011.
- DEX (2009) = *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2009.
- DLR (2010) = *Dicționarul limbii române*, vol. I–XVI, ediție anastatică, București, Editura Academiei Române, 2010.
- Dumistrăcel (1980) = S. Dumistrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte. Metafore. Expresii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1980.
- Dumistrăcel (2001) = S. Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe. Expresii românești. Biografii–motivații*, ediția a II-a, Iași, Editura Institutul European, 2001.
- Evseev (2007) = I. Evseev, *Enciclopedia simbolurilor religioase și arhetipurilor culturale*, Timișoara, Editura Învierea, 2007.
- Popușoi (2012) = C. Popușoi, *Nici un/ nici o vs niciun/ nicio în frazeologie*, în LR, LXI, 2012, nr. 1, (p. 81–90).

ELEMENTS WITH VALUE CONNOTATION
IN THE STRUCTURE OF ROMANIAN PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract

In Romanian phraseology, we have a series of structures organised with non-quantity lexemes that express, however, certain value connotations, similar to currencies and measurement units. Thus, in certain contexts, the idea of ‘value’ / ‘quantity’ may be rendered also by nouns that define small or big objects, light or heavy, cheap or expensive, useless or important objects, etc. Among these elements, we mention here: *boabă* ‘bean’, *buche* ‘letter’, *pai* ‘straw’, *pană* ‘feather’, *fir* ‘thread’, *brânză* ‘cheese’, etc.

Usually, the creation of idiomatic expressions under this category is based on metaphorisation and object association, with regard to their shape, weight and use.

Cuvinte-cheie: unitate frazeologică, conotație valorică, procedeul asocierii obiectelor, procedeul metaforei.

Keywords: phraseological unit, value connotation, object-association phenomenon, metaphorisation.

*Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
București, Calea 13 Septembrie nr. 13*